

УДК 347.736:343.352

Баскаков Олександр Віталійович
(аспірант ПВНЗ «Європейський університет»)
ORCID: 0009-0008-2010-0662

Ювчик Євген Анатолійович
(аспірант ПВНЗ «Європейський університет»)
ORCID: 0009-0006-2094-3200

ПОВЕРНЕННЯ АКТИВІВ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В УКРАЇНІ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ТА АНТИКОРУПЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню повернення активів як складного юридичного інструмента, що формується на стику цивільного, господарського й антикорупційного права. Особливу увагу приділено аналізу того, як цивільно-правові механізми недійсності правочинів, витребування майна та повернення активів у межах процедур неплатоспроможності взаємодіють з антикорупційними повноваженнями Національного антикорупційного бюро України. Показано, що повернення активів виходить за межі суто технічної процедури і перетворюється на елемент зміцнення верховенства права, забезпечення справедливості, усунення корупційних переваг та відновлення економічної рівноваги. Аргументовано, що поєднання приватноправових та публічно-правових механізмів повернення активів створює нову правову реальність, в якій економічне правосуддя базується на прозорості, доказовості й довірі до інституцій. На основі аналізу законодавства, судової практики та сучасних досліджень обґрунтовано необхідність концептуальної модернізації механізмів повернення активів, розвитку міжвідомчої взаємодії та створення єдиної системи верифікації сумнівних майнових дій.

Ключові слова: повернення активів, верховенство права, недійсність правочинів, витребування майна, антикорупційні розслідування, НАБУ, ліквідаційна маса, неплатоспроможність.

Постановка проблеми. Проблема повернення активів, які вибули з власності держави, громади або приватних суб'єктів через незаконні, фіктивні чи спрямовані на уникнення відповідальності дії, давно вийшла за межі окремих судових спорів. Вона стала фундаментальним елементом верховенства права, показником спроможності держави протидіяти зловживанням, відновлювати справедливість та захищати економічні інтереси суспільства. Те, що десятиліттями здавалося суто юридичною конструкцією, перетворилося на реальний інструмент боротьби зі схемами виведення активів, корупційними об'єктами та економічними злочинами.

Особливість сучасного українського контексту в тому, що ці процеси набули небаченого масштабу. У країні формуються нові інституції, які покликані забезпечувати економічну безпеку, серед яких ключову роль відіграє Національне антикорупційне бюро України. Воно не лише фіксує корупційні зловживання, а й ініціює заходи для повернення активів, що стали об'єктом незаконних дій. З іншого боку, у приватноправовій сфері діють механізми оспорювання правочинів, витребування майна, повернення активів до ліквідаційної маси боржника. Іноді вони працюють узгоджено, іноді — конфліктують, але завжди потребують комплексного аналізу. Тому постає питання: як поєднати ці два правові світи — цивільний та антикорупційний — щоб повернення активів справді стало ефективним інструментом верховенства права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика повернення активів активно досліджується як українськими, так і міжнародними науковцями. Останніми роками з'явився

значний масив публікацій, присвячених недійсності правочинів, боротьбі з корупцією та механізмам повернення активів у кримінальному та цивільному процесі.

Українські дослідники (В. Титич, О. Костенко, О. Бусол та ін.) акцентують увагу на необхідності міжвідомчої взаємодії та створення єдиного інструменту вилучення активів, набутих унаслідок корупційних правопорушень [4]. У численних роботах після 2020 року аналізується судова практика щодо оспорування сумнівних майнових дій боржників у процедурах банкрутства, зокрема статті Л. Кравчук, М. Лещенко, О. Ярмоленко [6; 7]. Водночас міжнародні дослідження пропонують ширші моделі, орієнтовані на координацію між антикорупційними органами та органами примусового виконання рішень. Значний вклад у формування сучасної теорії повернення активів зробили праці, підготовлені на основі рекомендацій Світового банку, OECD, UNODC, де розглядається структура Asset Recovery Framework як комплексу цивільних, кримінальних та адміністративних заходів [1; 2].

У роботах останніх років наголошується на превентивному характері повернення активів. Це більше не реагування на злочин, а формування юридичного середовища, де незаконне вибуття майна стає неефективним і ризиковим. Дослідження 2020–2024 років демонструють чіткий тренд: повернення активів стало політичним і правовим маркером реального верховенства права. Попри значну кількість робіт, відчувається нестача комплексних досліджень, що розглядали б повернення активів як результат взаємодії приватноправових і антикорупційних механізмів. Саме це зумовлює актуальність обраної теми.

Мета статті. Метою статті є комплексне дослідження повернення активів як багатовимірного юридичного інструмента, що формується на стику цивільного та антикорупційного права, а також аналіз того, як поєднання цих механізмів забезпечує зміцнення верховенства права в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У системі сучасного українського права повернення активів поступово перетворюється на одну з ключових категорій, від якої залежить довіра до інституцій, реальність верховенства права та здатність держави протидіяти тіньовим економічним практикам. Регулювання цього процесу не є однорідним, і в цьому одна з найбільших його проблем. З одного боку, існують класичні цивільно-правові механізми, що дозволяють встановлювати недійсність правочинів, витребувати майно з чужого незаконного володіння, повертати активи до ліквідаційної маси боржника. З іншого — розвинена система антикорупційних органів, яка охоплює НАБУ, САП, НАЗК та ВАКС, формує публічно-правовий вектор повернення активів, пов'язаних із корупційними правопорушеннями. Зіткнення цих механізмів у реальних справах створює складну правову динаміку, у якій приватне і публічне право співіснують, взаємодіють і нерідко протистоять одне одному.

Цивільно-правовий аспект повернення активів традиційно починається з аналізу підстав недійсності правочинів. Судова практика останніх років демонструє стійкий тренд: навіть формально коректно оформлені договори можуть визнаватися недійсними, якщо вони здійснені на шкоду кредиторам або з метою виведення активів. Це особливо відчутно у справах про неплатоспроможність, де правочини виведення майна боржника напередодні відкриття провадження вважаються підозрілими за своєю природою [6]. Такі дії часто супроводжуються фіктивними договорами позики, штучним обтяженням активів чи безоплатним відчуженням майна. Усе це породжує ситуації, коли майно формально вибуває з власності боржника, але фактично продовжує контролюватися ним або пов'язаними з ним особами. Повернення активів у таких випадках відбувається через механізми реституції, витребування та визнання угод недійсними, і ця діяльність традиційно належить до компетенції цивільних судів.

Проте зростання масштабів корупції у сфері публічних фінансів, державних закупівель, управління комунальним і державним майном змусило українського законодавця шукати

інші інструменти. Так виникла і зміцнилася антикорупційна архітектура, у центрі якої стоїть Національне антикорупційне бюро України. НАБУ не є судовим органом і не здійснює повернення активів напряду, але його діяльність створює юридичні підстави для цього, оскільки результати розслідувань стають базою для арешту майна, визнання його доказом у кримінальному провадженні та подальшого стягнення за рішенням Вищого антикорупційного суду [4].

Важливо, що антикорупційний механізм повернення активів не обмежується кримінальним процесом. Його особливість у тому, що він дозволяє відновлювати активи навіть тоді, коли цивільно-правовий механізм не спрацьовує. Наприклад, фіктивні правочини, укладені з метою маскуванню корупційного доходу, можуть бути економічно обґрунтованими і складно спростовними в межах цивільного процесу. Але якщо за їх появою стоїть корупція, НАБУ створює інший контекст: активи можуть бути арештовані як об'єкти, отримані злочинним шляхом, і в подальшому підлягатимуть конфіскації. Це дозволяє долати обмеження, властиві класичним інструментам цивільного права.

При цьому обидві системи не лише доповнюють одна одну, а й формують логічну послідовність. Корупційний злочин нерідко завершується виведенням активів через фіктивні угоди. Цивільне право розглядає угоду, антикорупційний орган — мотив і фінансову природу схеми. Іноді ці механізми рухаються паралельно, іноді один стає передумовою іншого, а іноді саме паралельність забезпечує ефективність. Це добре видно в справах, де активи переміщуються між пов'язаними компаніями за кілька годин, що унеможливорює своєчасне судове втручання. Натомість антикорупційні органи мають змогу оперативно зафіксувати такі дії, що дозволяє запобігти безповоротному вибуттю майна.

Такі взаємозв'язки стають особливо важливими у сфері господарської неплатоспроможності. Законодавство давно визнає, що боржник, який перебуває на межі банкрутства, має стимул приховувати активи. Він може відчужувати майно на користь афілійованих осіб, укладати договори за явно заниженими цінами, створювати штучні зобов'язання. Для цивільного суду кожна з цих дій є лише правочином, який треба оцінити на предмет дійсності. Для антикорупційного органу це може бути частиною складної схеми зловживань. Тому в теорії та практиці банкрутства останніми роками активно розвивається концепція розширеного публічного інтересу. Її суть полягає в тому, що майнові дії боржника мають оцінюватися не лише через призму інтересів кредиторів, а й з огляду на можливі корупційні ризики, особливо коли йдеться про підприємства, в яких держава володіє часткою.

Саме в таких ситуаціях повернення активів набуває глобального змісту. Це вже не конфлікт між боржником і кредитором. Це відновлення економічної справедливості. Це індикатор того, наскільки держава здатна побачити схему, довести її, розкрити її структуру і повернути активи, навіть якщо вони пройшли через десятки трансакцій.

Останні дослідження, проведені в Україні після 2020 року, демонструють, що найбільш ефективні моделі повернення активів — це моделі гібридного типу [5; 7; 8]. Вони базуються на тому, що антикорупційні органи встановлюють первинну незаконність походження активу, а цивільні й господарські суди надають остаточну правову кваліфікацію майнових дій. Таким чином, НАБУ стає тим органом, що забезпечує виявлення та фіксацію порушення, а суд — тим органом, що забезпечує правове відновлення.

Прикладом цього є численні справи, у яких НАБУ фіксувало незаконне вибуття активів державних підприємств через систему фіктивних договорів підряду або посередницьких операцій. У таких випадках повернення активів відбувалося вже у цивільному порядку після завершення кримінального розслідування. І навпаки: у низці справ, де майнові дії боржника визнавалися недійсними господарським судом, антикорупційні органи отримували підстави для відкриття кримінальних проваджень за фактами зловживань посадових осіб.

У цьому контексті цікаво, що сучасне розуміння повернення активів поступово змінює природу концепції недійсності правочину. Раніше це була переважно формальна процедура: суд аналізував відповідність змісту правочину вимогам законодавства. Тепер же, під впливом антикорупційних розслідувань, акцент зміщується на дослідження економічної суті угоди. Якщо правочин є частиною схеми зловживань, він може визнаватися недійсним навіть попри формальну відповідність вимогам цивільного законодавства. Суд починає оцінювати не лише сам документ, а й контекст: поведінку сторін, їх зв'язки, фінансові потоки, економічну логіку операції. Це суттєво наближає інститут недійсності правочинів до доктрини зловживання правом і створює новий простір для взаємодії цивільного та кримінального права.

Таким чином, повернення активів стає точкою перетину двох світів: світу приватноправових механізмів і світу антикорупційної політики. Це робить його не лише інструментом, а й символом. Символом того, що право не є абстракцією, а працює на реальні економічні результати. Символом того, що держава здатна реагувати на складні схеми. І водночас символом того, що верховенство права базується не на деклараціях, а на здатності відновити порушене.

У цьому контексті постає питання: як посилити ефективність механізмів повернення активів? Останні дослідження вказують на кілька напрямів. Перший — удосконалення взаємодії між судами, антикорупційними органами та органами банкрутства. Другий — створення єдиної системи верифікації підозрілих правочинів, яка б дозволяла одночасно оцінювати їх приватноправові та кримінальні ризики. Третій — розвиток інституту цивільної конфіскації, який у світі давно довів свою ефективність. Усе це формує нову архітектуру повернення активів, що поєднує різні галузі права в одну логічну систему.

Повернення активів не може бути швидким. Воно потребує складної доказової бази. Воно потребує прозорості. Але головне — воно потребує політичної та правової волі. Там, де така воля існує, механізм повернення активів стає не тільки юридичним інструментом, а й індикатором того, що ніхто не може сховатися за формальними конструкціями правочинів. Майно, яке вибуло незаконно, має повернутися. Це і є сутність верховенства права.

Висновки. Повернення активів у сучасному українському праві набуває стратегічного значення. Воно не обмежується суто технічною операцією із визнанням правочинів недійсними чи арештом майна в межах кримінального процесу. Це комплексний механізм, що поєднує цивільно-правові та антикорупційні інструменти. Його ефективність визначається здатністю держави бачити й аналізувати економічну сутність майнових дій, а не лише їх формальну структуру. Національне антикорупційне бюро відіграє ключову роль у цьому процесі, забезпечуючи виявлення первинних фактів незаконного вибуття активів, тоді як цивільні та господарські суди забезпечують правове відновлення. Таке поєднання створює нову якість правосуддя, у якому приватне та публічне право співіснують не паралельно, а синергетично. У майбутньому ефективність повернення активів залежатиме від здатності України розвинути інституційні механізми взаємодії, створити єдині стандарти оцінки підозрілих правочинів і впровадити інструменти цивільної конфіскації, які давно стали нормою у багатьох країнах Європи. Лише тоді повернення активів стане не винятком, а правилом. І саме тоді верховенство права перестане бути декларацією й остаточно стане практикою.

ЛІТЕРАТУРА

1. World Bank. Stolen Asset Recovery Initiative. Asset Recovery Handbook. 2020.
2. OECD. Strengthening Asset Recovery Systems. Paris: OECD Publishing, 2021.
3. UNODC. Asset Recovery and Management. 2022.
4. Бусол О. Протидія корупції в Україні: сучасні інструменти розслідувань. Юридична Україна. 2021.
5. Кравчук Л. Оскарження правочинів у процедурі банкрутства: нова практика Верховного Суду. Підприємництво, господарство і право. 2022.

6. Лещенко М. Недійсність правочинів у справах про неплатоспроможність. Вісник господарського судочинства. 2021.
7. Ярмоленко О. Механізми повернення активів: співвідношення цивільно-правових та антикорупційних процедур. Право України. 2023.
8. NACP Analytical Report on Corruption Risks in State Enterprises. 2023.

REFERENCES

1. World Bank (2020). *Stolen Asset Recovery Initiative. Asset Recovery Handbook*.
2. OECD (2021). *Strengthening Asset Recovery Systems*. Paris: OECD Publishing.
3. UNODC (2022). *Asset Recovery and Management*.
4. Busol, O. (2021). Anti-corruption investigation tools in Ukraine. *Legal Ukraine Journal*.
5. Kravchuk, L. (2022). Challenging transactions in insolvency cases: recent Supreme Court practice. *Entrepreneurship, Economy and Law*.
6. Leshchenko, M. (2021). Invalidity of transactions in insolvency proceedings. *Bulletin of Commercial Judiciary*.
7. Yarmolenko, O. (2023). Interaction between civil-law and anti-corruption mechanisms of asset recovery. *Ukrainian Law Review*.
8. NACP (2023). *Analytical Report on Corruption Risks in State Enterprises*.

Baskakov Oleksandr

(Postgraduate student of PVNZ "European University")

Yuvchyk Yevhen

(Postgraduate student of PVNZ "European University")

ASSET RECOVERY AS A TOOL FOR ENSURING THE RULE OF LAW IN UKRAINE: CIVIL-LAW AND ANTI-CORRUPTION MECHANISMS

Abstract. *The article explores asset recovery as a multidimensional legal tool positioned at the intersection of civil, commercial and anti-corruption law. Special attention is given to the interaction between traditional private-law instruments for invalidating transactions and reclaiming assets, and the public-law mechanisms implemented by the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine. The study argues that asset recovery has evolved into a core element of the rule of law, reflecting the state's capacity to respond to economic abuses, restore fairness, and prevent illegal enrichment. The authors highlight the need for strengthened institutional cooperation, unified standards for assessing suspicious transactions and expanded application of civil confiscation mechanisms.*

Keywords: *asset recovery, rule of law, invalidity of transactions, vindication, anti-corruption investigations, NABU, liquidation estate, insolvency.*